
De sleutel in de hand

Hans Alma

De hoofdtentoonstelling van de Biënnale van Venetië heeft dit jaar als titel *All the World's Futures*. Curator Okwui Enwezor zegt in zijn inleidende tekst dat kunst in een tijd van radicale ontmanteling en destructie, van onzekerheid en verdeeldheid, van ontheemding en verplaatsing, niet zonder engagement kan blijven. Kunst is gericht op zingeving en de wereld hongert naar zingeving, aldus Enwezor.

All the World's Futures is een ruime titel, die voor mij pregnante betekenis krijgt in het licht van actuele berichten over vluchtelingen en migratie. De toekomst van veel wereldbewoners is onduidelijk; we kunnen er slechts zeker van zijn dat van ieder verandering wordt gevraagd. De Biënnale staat dit jaar voluit in het teken van spanning, angst en geweld op een soms moeilijk te verdragen wijze. Toeschouwers kunnen er nauwelijks van weggijken en de vraag naar betekenis en zin wordt voortdurend opgeroepen.

Terugblikkend op mijn bezoek aan de Biënnale, met in mijn hoofd krantenfoto's van vele mensen op de vlucht, blijft één beeld me hardnekkig bij: de installatie *The Key in the Hand* van de kunstenares Chiharu Shiota in het Japanse paviljoen. De ruimte is volgespannen met rode draden, die een ingenieus web vormen en die een rode gloed verspreiden. In die draden hangen sleutels in alle vormen en maten, duidelijk gebruikt en vaak roestig. Twee houten boten staan te midden van dit rode weefsel, alsof ze door een vurige zee varen.

Volgens de uitleg bij de installatie heeft deze niet direct met vluchtelingen te maken: de sleutels staan voor individuele herinneringen, die door de boten opgevangen en verder gevoerd worden. Maar de kracht van kunst is haar ambivalentie, de meerdere lagen die erin vervat liggen, waardoor een nieuwe betekenislaag naar boven kan komen afhankelijk van de context waarin het werk zeggingskracht krijgt.

Terugdenkend aan de installatie zie ik vluchtelingen in een rode hel, die hun sleutels – symbool voor 'thuis', 'veiligheid', 'een plaats hebben in de wereld' – kwijt zijn geraakt en op weg zijn naar een volledig onzekere toekomst. Een hopeloos verleden, een heden vol verschrikkingen, en wat kan hoop bieden voor de toekomst? Kunnen we de sleutels ook als een belofte zien, een veilige haven die bereikt kan worden?

Kunst geeft geen antwoorden. De sleutel tot een eenduidige interpretatie krijgen we nooit in de hand. Want ik schreef daarnet wel 'rode hel', maar er was in het Japanse paviljoen ook een warme gloed, die je zou kunnen verbinden met hoop. Zingeving en hoop zijn nauw met elkaar verbonden. Zonder hoop geen zingevend handelen in een tijd die daar nood aan heeft. Hoe onzeker, ambivalent een aangevochten ook: er is ruimte voor hoop in *All the World's Futures*.

Aandacht voor de ziel

Een verkenning naar de relevantie in praktijk en theorie

Aandacht voor de ziel in praktijk en theorie van geestelijk verzorgers is schaars. De auteur onderzoekt de levendigheid van de ziel in onze dagelijkse taal en legt verbindingen met andere publicaties die aandacht voor de ziel ‘rechtvaardigen’.

Martine Oldhoff

GEESTELIJK VERZORGERS EN PREDIKANTEN worden van oudsher *zielzorgers* genoemd. Toch bekruipt menig een ongemakkelijk gevoel bij dat woord. *Ziel-zorger*, kunnen we dat nog wel zeggen? Is de ziel geen achterhaald concept? Het woord staat in de theologie onder verdenking van een neiging naar platonisme en de daarmee geassocieerde minachting van het lichaam en het leven op aarde. Ironisch genoeg roept het buiten christelijke kringen dikwijls ook (negatieve) christelijke connotaties op. Kortom: het is geen ‘bon ton’ in de wetenschappelijke kringen rondom theologie en humanistiek, evenmin in andere takken van wetenschap. Desondanks vertikt de ziel het om uit de alledaagse taal te verdwijnen en blijft het begrip op allerlei wijzen prikkelen. Dat de ziel ook relevant is voor de praktijk en theorie van geestelijk verzorgers werd onderstreept bij het afscheidssymposium van Ton Jorna,¹ waarin de ziel centraal stond. Daarbij werd geconcludeerd dat zowel aandacht voor het innerlijk leven van de mens als ook de mogelijkheid tot interdisciplinaire samenwerking op het gebied van de ziel toekomst heeft.

Om zowel het ongemak als de mogelijkheden die het concept biedt te onderzoeken, heb ik mijn tanden in dit thema willen zetten. Ik zing, lees en spreek over (en met?) de ziel, maar waarom doe ik dat en is dat zinvol? In dit artikel stel ik de vraag: is aandacht voor de *ziel* in de geestelijke verzorging van belang? Daartoe begin ik met een verkenning van het taalgebruik rondom de ziel en het denken over de ziel in dialoog met verschillende visies op de ziel. Van daaruit zet ik op beschouwende wijze lijnen uit om vruchtbaar over de ziel te spreken. Ik sluit af met enkele suggesties voor (concrete) toepassingen in de praktijk.

Waar we de ziel tegenkomen

De ziel is onverminderd populair in onze dagelijkse taal. Maar wat zeggen we eigenlijk met dat woord? *Van Dale* geeft twee betekenissen voor *ziel* (www.vandale.nl): (1) ‘het niet-stoffelijke gedeelte van waaruit de mens leeft; (religie) onsterfelijk deel van de mens: *ter ziele gaan* (a) sterven; (b) ophouden te bestaan [...]’ en (2) ‘persoon, mens [...]’. Voor een beter begrip van de verschillende wijzen waarop het woord *ziel* wordt gebruikt, cre-

eer ik vier betekeniscategorieën en illustreer deze aan de hand van uitdrukkingen. De eerste betekenis van *Van Dale* noem ik betekeniscategorie 1. Dit betreft de ziel als onstoffelijk en onsterfelijk deel van de mens waarbij de kans bestaat dat men de ziel als een 'ding' beschouwt. Men denke aan 'ter ziele gaan'. De tweede betekenis van *Van Dale* is in te delen in drie categorieën die alle berusten op de ziel als synecdoche (een geheel duidt een deel aan of een deel een geheel). In betekeniscategorie 2 staat 'ziel' voor de hele persoon, zoals uit de volgende uitdrukkingen blijkt: 'hoe meer zielen, hoe meer vreugd', 'twee zielen, één gedachte' en 'moederziel alleen (zijn)'.

De verbinding met existentiële ervaringen en zinggeving biedt kansen

Bij deze gebruiksvormen wordt de ziel dus als synecdoche voor persoon gebruikt terwijl het concept nog niet is ingekleurd. In betekeniscategorie 3 staat 'ziel' voor een soort levenskracht die de mens drijft. Dat is vooral te zien in uitdrukkingen waarin de ziel in combinatie met een ander zelfstandig naamwoord een volle inzet aangeeft: 'met hart en ziel', 'zijn ziel en zaligheid prijsgeven', 'een goed geloof en een kurken ziel, dan kun je drijven'. Het werkwoord 'bezielen' dat op allerlei wijzen gebruikt wordt, is hier ook thuis te brengen. Ten slotte kan categorie 4 aangeduid worden, waarin de ziel voor de echte kern van de mens, het innerlijk leven, staat. Hierbij is te denken aan de uitdrukking 'zielsverwanten'. Verder zijn er de spreekwoorden 'de ogen zijn/het gelaat is de spiegel(s) der ziel', 'eelt op zijn ziel hebben' en 'op de ziel getrap zijn'.

In de taal komt de ziel nog voor, zo ook in het publieke debat aan de rand van de wetenschap. In 2012 debatteerden arts en filosoof Bert Keizer en arts en neurobioloog Dick Swaab in publieke media over 'de ziel'. Keizer wilde ten overstaande van neurowetenschappers de ziel hooghouden. Zijn woordgebruik komt het dichtst bij betekeniscategorie 2, want de ziel staat volgens hem voor het belevingsaspect van ons geestelijk leven. De ziel

is onlosmakelijk verbonden met ons brein, ons lichaam en de wereld om ons heen en geeft het 'meer' van dit samenspel aan, dat moeilijk met andere woorden uit te drukken is. De ziel staat symbool voor onze individualiteit en subjectiviteit die met louter neurowetenschap onverklaarbaar en vooral onbeleefbaar zijn (Keizer 2012, bijv. p. 123, 128). Betekeniscategorie 1 wijst Keizer resoluut af, wetende dat dit ook een 'populair' gebruik van het woord is. Uit onderzoeken van het Sociaal Cultureel Planbureau blijkt namelijk steeds weer dat grofweg 50% van de Nederlanders in een leven na de dood gelooft (De Hart 2014, p. 73). Niet iedereen zal in dit verband spreken van een ziel zoals bedoeld in betekeniscategorie 1, maar in deze context is dat niet ongewoon. Om zomaar een treffend voorbeeld uit de populaire cultuur te geven. Playmate Zimra Geurts schreef in haar toespraak in de slotuitzending (11 juni 2014) van het programma *Op zoek naar God*: 'In God geloof ik vooralsnog niet, wel geloof ik in mijn ziel die jullie zielen op de een of andere manier gezellig na de dood weer terugziet.' Hieruit klinkt een geloof in een onsterfelijke kern, die in esoterisch jargon ook wel wordt aangeduid als een 'goddelijke vonk' en dikwijls samengaat met een onpersoonlijk en immanent godsbeeld: god als kracht of energie. Zo'n overtuiging is niet ongebruikelijk in onze cultuur. Hiermee zien we dus een zekere opleving van betekeniscategorie 1, waarin de ziel beschouwd wordt als het meest eigenlijke van de mens, dat zelfs dit leven overleeft.

Niet onvermeld mag de liturgie van de christelijke kerk blijven, waarin met name betekeniscategorieën 1, 2 en 4 voorkomen. Het woord komt voor in Bijbelvertalingen en bij het zingen van de psalmen zal een gelovige doorgaans zingen over zijn ziel. Wie kijkt naar nieuwe liedteksten zoals die van *Taizé* en *Opwekking*, ziet dat ook daar de ziel onverminderd populair is.² Het woord ziel blijft in de samenleving en kerk dus klinken, maar werkelijk theologisch of filosofisch wetenschappelijke aandacht voor de ziel is schaars. Er verschijnt zo nu en dan wel eens een filosofisch essay (Van Riessen, 2013; Visser, 2009), maar dat is eerder een uitzondering die bevestigt dat het spreken over de ziel in de wetenschap en door de 'geestelijk professionals' ongewoon is.

Bundel *In wetenschap van de ziel*

Toch is er ook een herleving, zoals blijkt uit de verschillende bijdragen aan het eerder genoemde symposium *In wetenschap van de ziel* (de bundel is de resultante van het symposium: Jorna & Leget, 2015). Het begrip ziel wordt op verschillende manieren benaderd en de bundel heeft een focus op het belang van de ziel voor de (geestelijke) gezondheidszorg. Opvallend is de voorzichtigheid waarmee de verschillende auteurs de ziel omschrijven. Definiëren lijkt niet bij de ziel te passen, zo stelt men vast. Je kunt haar eigenlijk alleen benaderen door middel van beeldspraak en door haar te relateren aan ervaringen in de praktijk.

Al met al ontstaat er toch een scala aan schetsen van de ziel, waarvan de lijnen gemakkelijk in elkaar overlopen. De ziel staat voor de allerdiepste individualiteit en daarmee uniciteit: je ware ik, de kern (bijv. Visser, Braam, De Costa, Van Dijk, Jor-

na). Het is het innerlijk, met eventueel een mystieke invalshoek (bijv. Giebner, Van Dijk). Er zitten ook veel schrijvers tussen die de ziel beschouwen als bron van levenskracht (bijv. Otten-Jongen, De Kruyf, Voois) of zelfs als goddelijk vonkje (bijv. Jorna, Voois, Suurmond). Ten slotte wordt ziel geregeld gerelateerd aan gevoel en het hart, tegenover de wereld van het verstand. Kortom, alle bovengenoemde betekenis categorieën komen veelvuldig en gecombineerd voor in deze bundel. Daarbij wordt categorie 1 (ziel als onstoffelijke kern) niet geschuwd, met name in combinatie met categorie 3, waarbij de ziel voor een bepaalde kracht komt te staan. De ziel wordt de schakel naar transcendentie. Alle schrijvers lijken het erover eens te zijn dat het woord – wat het ook precies moge betekenen – waardevol is. Hoewel het schuurt, kan het voor degene die het durft te gebruiken een sleutel worden die deuren naar onbetreden ruimtes opent: ‘Omdat dit begrip ons rechtstreeks brengt

naar een diepe laag in onze ervaring, die met existentiële ervaringen en zingeving verbonden is. En dat biedt kansen' (Jorna & Leget, 2015, p. 19).

De bijdragen in *In wetenschap van de ziel* mogen divers zijn, ze delen een groot vertrouwen in dat woord *ziel*. Het is alsof spreken over de ziel het leven betekenis en samenhang geeft. 'Ziel' is bovendien een uitdrukking van verlangen naar transcendentie. Het is een brug naar een andere dimensie, die de schrijvers verder onbepaald laten, zoals ze ook de ziel niet te zeer willen definiëren. Niemand kan precies de vinger leggen op wat het nou is met dat woord, maar het heeft 'iets' wat zowel wetenschap als praktijk nodig hebben. Maar wat dan? Carlo Leget meent dat een woord als *ziel* humaniserend kan werken, omdat het een taalveld opent dat verbindt met levensvragen en door zijn ongemakkelijkheid vertragend werkt (Jorna & Leget, 2015, p. 141).

De bundel van Jorna en Leget laat zien dat de auteurs met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden 'geloven' in de *ziel*. Daarmee bedoel ik dat zij (1) het een waardevol begrip vinden en (2) met dit begrip ook willen uitdrukken dat er meer is dan de materiële werkelijkheid. *Ziel* is een te-

ken van transcendentie. Een ander interessant voorbeeld van een prominent seculier denker die de *ziel* niet kwijt wil, is de filosoof Alain de Botton, die een boek schreef over religie voor atheïsten. De *ziel* is voor hem een belangrijk begrip bij de vorming van de mens: 'Het christendom is erop gericht een deel van ons bij te staan waarvoor seculiere taal niet eens een woord heeft, iets wat niet helemaal overeenkomt met intelligentie of emotie, en ook niet gelijkstaat aan karakter of persoonlijkheid, maar nog abstracter is, iets wat enigszins verband houdt met al die begrippen maar zich ervan onderscheidt door een aanvullende ethische en transcendente dimensie, iets waarvoor we nog het best de christelijke term kunnen gebruiken: de *ziel*. De christelijke pedagogiek is er altijd in de eerste plaats op uit geweest onze *ziel* te koesteren, gerust te stellen, te troosten en de weg te wijzen' (De Botton, 2011, p. 111). Dit gebruik van de *ziel* komt het dichtst bij betekenis categorie 4, waarin de *ziel* voor de persoonlijkheidskern of het innerlijk staat.

Het belang van de *ziel*

Beschouwend hoe denkers uit allerlei levensbeschouwingen de *ziel* inzetten, stel ik de vraag: is de 'ziel' heden ten dage misschien het protest te-

gen een scientistische cultuur die zich voornamelijk om de mens als biologisch wezen bekommert? De naturalistische dominantie in de wetenschap zorgt immers voor argwaan tegen de subjectieve dimensie, die niet wetenschappelijk zou zijn. Interpreterend stel ik dat de ziel in seculiere bronnen als reddingsboei voor de mens wordt beschouwd, omdat de mens lichaam én ziel is. In een nog vrij algemene definitie betekent 'ziel' dan dat de mens een innerlijk heeft en dat het bestaan inherent betekenisvol is. Zo wijst de ziel op de mens in zijn totaliteit. Dat is geen sinecure en het is de vraag of er andere woorden in onze taal zijn die datzelfde effect hebben.

Een woord als 'ziel' kan humaniserend werken in organisaties

De Botton merkt niet voor niets op dat de ziel een christelijke term is, want het begrip wordt in onze cultuur vooralsnog met name met het christendom geassocieerd. Toch is het zo dat het begrip in de (protestantse) theologie met veel argwaan wordt bekeken. Leidt het begrip niet te zeer naar een platonisch christendom met een verlangen naar een lichaamloze hemel zonder oog voor de lichamelijke opstanding? Het zou bovendien geen bijbels begrip zijn. Het is waar dat we niet één zielconcept uit de Bijbel kunnen destilleren, daar is het te divers voor. Het begrip heeft bovendien haar origine in de Griekse filosofie. Voor een christelijke omgang met het concept kunnen we echter wel naar de apostel Paulus kijken. Hij ging in zijn brieven in gesprek met een dominant mensbeeld zoals dat bestond in zijn Grieks-Romeinse culturele omgeving. Het kwam erop neer dat de mens bestaat uit lichaam en ziel, waarbij het belangrijkste element in de ziel het verstand (*nous*) is (Roig Lanzillotta, 2007; Van Kooten, 2008). Paulus legt zijn hoorders echter op subtiele wijze een variant voor. Dat belangrijkste deel van de ziel, het verstand, moet getransformeerd worden; veranderd doordat de Heilige Geest van God het verstand vult en leidt (Oldhoff, 2014). Hoewel hij zo aansluit bij het gangbare mensbeeld, is er toch sprake van een zeer belangrijke wijziging: God komt van

buitenaf de mens 'bezielen'. Dit is een omkering van de gedachte dat de ziel, met als belangrijkste kern het verstand, zichzelf zo dient te vormen dat hij het ware geluk bereikt. Het goede leven komt niet uit de mens zelf, maar van de Heilige Geest.

Zo ontstaat nog een andere kijk op de ziel dan tot nu toe geschetst (die van de schrijvers in *In wetenschap van de ziel*). Er wordt een keuze gemaakt. De ziel kan nog steeds staan voor het verlangen naar transcendentie, zoals naar voren komt in de bundel *In wetenschap van de ziel* en bij De Botton. Voor wie in een persoonlijke God gelooft, wordt er echter nog een volgende stap gezet en krijgt het verlangen een gerichtheid door de Ander die de mens bezielt: God, door de persoon van de Heilige Geest. Niet de ziel zelf kan de brug naar transcendentie zijn, maar alleen God die de ziel inspireert. De transcendentie, en dus ook hetgeen waar de mens naar verlangt, wordt door God zelf bepaald. De ziel als levenskracht (betekeniscategorie 3) of zelfs als goddelijk vonkje legt het in dit denken af. Een gezamenlijke uitvalsbasis voor wie de ziel van waarde achten vinden we dan in de beschrijving van filosoof Herman De Dijn, die de ziel opvat als 'het geestelijke' in de mens 'met haar gerichtheid op waarheid, goedheid en schoonheid' (De Dijn, 2002, p. 20). Dáár gaat het mijns inziens inderdaad om: de gerichtheid van de mens op waarheid. Ons idee of vermoeden van wat waarheid is geeft richting aan ons spreken over de ziel en de keuzes die we daaromtrent maken in de praktijk.

Vanuit Paulus veroorloof ik mij nog een andere verdere inkleuring van de ziel in dialoog met de bundel van Jorna en Leget. Daarin wordt namelijk zo nu en dan gekozen de ziel met emotie, hart, gevoel te associëren tegenover het verstand, het denken, de ratio. De druk om meetbaar (economisch) resultaat te boeken is in vrijwel alle sectoren te voelen en gaat dikwijls gepaard met een rationele en technische benadering van zaken, zo ook van de mens. Hoewel de ziel niet tegenover het verstand gepositioneerd wordt, lijken de twee niet werkelijk bij elkaar te horen. Dit sluit aan bij hoe Désanne van Brederode over de ziel heeft gesproken en geschreven: de ziel heeft eerder te maken met een gevoel doorvoelen in plaats van doordenken (Van Brederode, 2014). Het lijkt mij daarom belangrijk te onderstrepen dat de ziel wijst op de

hele mens met zijn volle en vaak ongepeilde innerlijk leven. Het verstand doet volop mee in het innerlijk leven, dat is ook wat Paulus ons voorlegt. Juist dat verstand moet veranderd worden, geleid door de Heilige Geest (Rom. 7-8, 12:2). Dat Paulus het over dat verstand heeft, heeft ongetwijfeld ook te maken met zijn culturele omgeving waarin dat verstand zo'n hoogtij vierde. Maar we hebben Paulus niet nodig om te constateren dat gedachten en gevoelens elkaar over en weer beïnvloeden.

Toepassingen in de praktijk

Het begrip ziel wil in onze tijd herinneren aan de mens in zijn totaliteit. Tegen de achtergrond van onze empirisch gerichte wetenschap is de aandacht voor de ziel een roep om oog voor de subjectiviteit in letterlijke zin: de mens als belevend subject. Ziel staat dan voor innerlijkheid en heeft een eigen glans omdat het een verlangen naar transcendentie uitdrukt. Voor een christen is dat de gerichtheid op God, die zelf de mens aanspreekt en omvormt door zijn Heilige Geest. Voor Paulus was ziel geen heilig woord en dat hoeft het ook niet te zijn. Het woord is niet zaligmakend, maar in onze cultuur wel heilzaam. Geen ander woord lijkt beter geschikt om de hoogten en diepten van het innerlijk uit te drukken. En het mooie is: dit eeuwenoude woord is voorhanden in de hedendaagse taal. De vraag rest nog: hoe kunnen we het inzetten in de praktijk?

Ten eerste kan het *woord* ziel ingezet worden in een gesprek met een patiënt of cliënt. Het kan dienen als uitnodiging: wat roept het op en wat opent het? Daarbij is het van belang een onderscheid te maken tussen hoe je het woord zelf gebruikt en hoe de ander dat doet. Er zijn immers meerdere gangbare betekenissen en de eigen (onbewuste) definiëring van ziel kan de vragen en het gesprek sterk sturen. Wie het woord ziel wil inzetten, wordt dus ook gevraagd naar een eigen kijk op de ziel. Wat doet het woord met jezelf? Hoe staat het met de eigen ziel? Enige vertrouwdheid met het woord – en vanzelfsprekend het eigen innerlijk en verlangen – is nodig om het woord geloofwaardig te laten vallen in een gesprek. *Ziele*taal kan tevens op andere creatieve manieren worden ingezet: het zingen van een lied of het delen van een gedicht waarin de ziel voorkomt.

Ten tweede kan vertrouwdheid met de inhoud van de ziel als *begrip* zinvol zijn. Denkend vanuit de ziel als een innerlijk dat (door God) gevormd dient te worden, vraagt de praktijk om een oefening van het openstaan voor wat van buitenaf komt. Het (voorgaan in) gebed is een directe toepassing, maar ook het zingen van liederen of vormgeven van rituelen kan dienstig zijn. In dit open staan mogen dingen veranderd worden. Sprekend als theoloog zeg ik: veranderd door de Heilige Geest, zoals bijvoorbeeld het denken over jezelf. Er kan in het innerlijk van een cliënt zo eventueel ook iets veranderen. Daarbij past een zodanig luisteren en waarnemen dat de ziel oplicht in het verhaal van deze mens in deze situatie, zoals dat naar voren komt in de bijdragen van Jorna, Suurmond en Voois (Jorna & Leget, 2015). Wat is dan passend te antwoorden en erop in te gaan gezien het zielseigene van deze persoon? Zielseigen vragen zijn: hoe gaat het met hem of haar? Wat gebeurt er in en aan deze ander? Wat heeft hij of zij hier nu nodig? Er is niet altijd een antwoord voorhanden. Ook daarom is het zinvol om open te staan voor wat van buiten komt.

Volgens Paulus komt het goede leven van de Heilige Geest

Ten derde kan de ziel helpen bij het denken over wat en wie de *mens* is: een uniek en onvervangbaar wezen met een eigen beleving en verlangens. Dergelijke theoretische reflectie heeft invloed op de praktijk van alledag. Niet in het minst omdat iedere geestelijk verzorger handelt vanuit een bewuste overtuiging ten overstaan van cliënten en collega's. Bovendien kan door zulke reflectie een bijdrage worden geleverd aan het reilen en zeilen van organisaties, want collega-zorgverleners kunnen geïnspireerd worden als geestelijk verzorgers woorden weten te geven aan wat ertoe doet – gezamenlijk zoekend naar een passend taalveld. Omdat het belang van cijfers en resultaten soms de mens in de zorg verdringt, helpt een doorleefd denken over wie de mens is om haar/hem hoog te houden.

Hoe wij denken over de mens doet ertoe. Het bepaalt onze wijze van denken en doen in de praktijk van de zielzorg. Geen zielzorgend mens is daarin neutraal. Het is de kunst om onze ideeën over de mens te blijven peilen; ze bepalen immers hoe je de gerichtheid op waarheid vormgeeft. Nadenken over en werken met de ziel betekent steeds vragen stellen: welke betekenissen geef je in het contact met cliënten? Welke taal gebruik je? Bovenal: waar zijn je verlangens op gericht en is er iets of iemand die deze verlangens kan (om) vormen? Het woord ziel kan verborgen ruimtes openen. Het gaat er dan uiteindelijk wel om hoe de professional deze sleutel gebruikt.

Martine Oldhoff werkt als medewerker onderzoek aan de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam een onderzoeksvorstel uit over theologisch spreken over de ziel. m.c.l.oldhoff@pthu.nl. Eerder schreef zij een Bijbelwetenschappelijke masterscriptie en een systematisch-theologische masterscriptie over dit thema.

Literatuur

- Botton, A. de (2011). *Religie voor atheïsten. Een heidense gebruikersgids*. Amsterdam: Atlas.
- Brederode, D. van (2014). De ziel: speelbal of balzaal?. *Mededelingen van de Levinas Studiekkring, Journal of the Dutch-Flemish Levinas Society* 19, 37-49.
- De Dijn, H. (2002). *De herontdekking van de ziel. Voor een volwaardige kwaliteitszorg*. Kapellen & Kampen: Pelckmans & Klement.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

- Jorna, T., & C. Leget (2015). *In wetenschap van de ziel*. Delft: Eburon.
- Keizer, B. (2012). *Waar blijft de ziel?* Rotterdam: Lemniscaat.
- Kooten, G.H. van (2008). *Paul's Anthropology in Context. The image of God, assimilation to God, and tripartite man in ancient Judaism, ancient philosophy and early Christianity*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Oldhoff, M.C.L. (2014). *Mindfulness in Paul. The possibility of a trichotomic anthropology in Paul*. Masterscriptie Bijbelwetenschappen. Universiteit Utrecht.
- Riessen, R. van (2013). *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie & onderwijs*. Amsterdam: Sjabbolet.
- Roig Lanzillotta, L. (2007). One Human Being, Three Early Christian Anthropologies. An Assessment of AA's Tenor on the Basis of its Anthropological Views. *Vigilae Christianae* 6, 414-444.
- Visser, G. (2009). *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*. Nijmegen: Valkhof Pers.

Noten

- 1 Ton Jorna heeft gedurende 38 jaar een bijdrage geleverd aan het vakgebied Geestelijke en Existentiële Begeleiding aan de Universiteit voor Humanistiek en haar voorganger het Humanistisch Opleidingsinstituut. Hij publiceert over existentiële zoektochten, ontwikkelingsprocessen, ontmoeten en over existentiële thema's.
- 2 *Taizé* bijvoorbeeld: 'Bless the Lord', 'Seigneur tu gardes mon âme', 'Mon âme se repose'. *Opwekking* bijvoorbeeld: 717 'Stil, mijn ziel, wees stil', 733 'Tienduizend redenen', 741 'Als een vuur van binnen', 749 'Hoor hoe een eeuwig lied eechoot in mijn ziel', 751 'Ik zie het kruis', 755 'Laat ons Christus zien', 758 'Met heel mijn ziel'.